

Олександр Грін,
старший викладач кафедри
адміністративного, фінансового, інформаційного
та європейського публічного права
факультету європейського права та правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

МІЖНАРОДНО – ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ МІЖ СРСР ТА ЧСР ЗГІДНО РАДЯНСЬКО- ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ДОГОВОРУ ПРО ЗАКАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ 29 ЧЕРВНЯ 1945 РОКУ

У статті досліджується міжнародно-правове значення встановлення державного кордону між СРСР та ЧСР згідно радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну 29 червня 1945 р. Проаналізовано співвідношення таких джерел міжнародного права як правовий звичай і договірне право у практиці міжнародних та міждержавних відносин середини ХХ ст. Звертається увага на відмінність принципів старого та нового міжнародного права. Як висновок зазначено, що для вирішення питання стосовно міжнародно-правових підстав встановлення радянсько-чехословацького кордону, існували всі необхідні умови. Відносно характеру зміни західного кордону СРСР на ділянці з ЧСР, то його слід визнати легальним.

Ключові слова: радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну, доктрина інтертемпорального права, джерела міжнародного права, правовий звичай, договірне право, принцип «*de lege lata*», принцип «*de lege ferenda*», старе міжнародне право, нове міжнародне право, право націй на самовизначення, норма *jus cogens*.

В статье исследуется международно-правовое значение установления государственной границы между СССР и ЧСР согласно советско-чехословацкого договора о Закарпатской Украине 29 июня 1945. Проанализировано соотношение таких источников международного права

как правовой обычай и договорное право в практике международных и межгосударственных отношений середины XX в. Обращается внимание на различие принципов старого и нового международного права. Как вывод указано, что для решения вопроса о международно-правовых основаниях установления советско-чехословацкой границы, существовали все необходимые условия. Относительно характера изменения западной границы СССР на участке с ЧСР, то его следует признать легальным.

Ключевые слова: советско-чехословацкий договор о Закарпатской Украине, доктрина интертемпоральных права, источники международного права, правовой обычай, договорное право, принцип «de lege lata», принцип «de lege ferenda», старое международное право, новое международное право, право наций на самоопределение, норма jus cogens.

The article examines the international legal significance establishment of the border between the USSR and Czechoslovakia by Soviet-Czechoslovak treaty Transcarpathian Ukraine June 29, 1945 Correlation of sources of international law as a legal custom and contract law in the practice of international relations and international mid XX century. Attention is drawn to the difference between the old and new principles of international law. In summary states that the question of international legal grounds establishing Soviet-Czechoslovak border, there were all the necessary conditions. Regarding the nature of the changes in the Soviet Union's western border area of Czechoslovakia, it should recognize legal.

Keywords: Soviet-Czechoslovak treaty of Transcarpathian Ukraine, the doctrine of intertemporal law, sources of international law, custom law, contract law, the principle of «de lege lata», the principle of «de lege ferenda», the old international law, new international law, the right of nations to self-rule jus cogens.

Завершення Першої світової війни кардинально змінило кордони Європи. Далеко не у всіх випадках вони встановлювалися на справедливій етнографічній основі. Найбільш постраждалим народом у міжвоєнний період стали українці, чії етнічні землі були включені до складу чотирьох держав - СРСР, Польщі, Румунії та ЧСР. Українські етнічні землі, які до 1951 року де-юре не увійшли до складу УРСР

(зокрема Пряшівська Русь, Мараморощина), виявилися безповоротно втраченими як евентуальна державна територія.

Правове закріплення західних кордонів УРСР у роки Другої світової війни стало важливою підставою сучасного міжнародно-правового визнання кордонів незалежної Української держави. Кордон України на його відтинку зі Словаччиною складався у непростих історичних умовах Другої світової війни. Це справило відчутний вплив на українсько-словацькі відносини, на чому й сьогодні намагаються спекулювати окремі політичні сили, як в Україні, так і за кордоном. Водночас, сьогодні не існує реальної небезпеки висунення територіальних претензій з боку нашого західного сусіда. Проте відсутність територіального спору між двома країнами не означає, що історико-правова оцінка подій 1944-1945 рр. повністю втратила свою актуальність.

Проблема міжнародно-правового закріплення західного кордону України у 1939–1945 рр. на його відтинку з Польщею детально розроблена у працях В. Макарчука. Серед них особливо варто виділити фундаментальні монографії «Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.)» та «Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження». Проблемі міжнародно-правового визнання державного кордону України з Чехословаччиною вказаного періоду присвячено частину дисертаційного дослідження І. Адамчука «Міжнародно-правове визнання державного кордону України з Румунією та Чехословаччиною (1939–1947 рр.)». Цим питанням активно займалися «чисті» історики І. Вовканич, М. Болдижар, І. Поп, В. Мар'їна, С. Віднянський, П.

Магочій, О. Довганич, В. Худанич та ін. Ці дослідники підходили до проблеми з позиції історичної науки. У сучасних складних міжнародно-правових умовах існування Української держави постало питання чіткого наукового обґрунтування встановлення кордонів України.

Метою наукової статті є міжнародно-правова оцінка встановлення державного кордону між СРСР та ЧСР в результаті підписання радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну 29 червня 1945 року. Тобто, ми спробуємо встановити які міжнародно-правові підстави існували для вирішення питання про радянсько-чехословацький кордон, а також який характер (легальний чи деліктний) мали зміни західного кордону СРСР у 1945 р. на вказаній ділянці.

Автор поділяє точку зору тих науковців, які вважають, що сучасний стан розробки проблеми міжнародно-правового закріплення західних кордонів України у вітчизняній і зарубіжній науці надто заполітизований і має мало спільного з історичною дійсністю. Слід погодитися з думкою В. Макаруча про те, що науковці країн пострадянського простору, включаючи й Україну, а також західні наукові школи «пішли неправильним шляхом правової оцінки подій та юридичних фактів 1918–1945 рр. з позицій *de lege ferenda*, тобто «права майбутнього» – тієї системи, яка склалася у теорії і практиці міжнародних відносин після 1945 р.» [1, с. 4]. «Натомість, – продовжує автор, – загальновизнана доктрина інтертемпорального права вимагає у всіх, без винятку, випадках дотримуватися стандартів *de lege lata*, тобто «права сучасного» – того, що діяло на момент здійснення тих чи інших зовнішньополітичних кроків чи укладення міжнародно-правових угод» [1, с.4].

Важливим питанням методології вивчення міжнародного права вказаного періоду є його історичні джерела. Основними джерелами міжнародного права виступають правовий звичай і договірне право. «Правовий звичай, – зазначає В. Макарчук, – це така норма поведінки, якої дотримуються держави у своїх відносинах з іншими державами, виходячи з переконання, що, власне, саме такою і є «норма» міждержавних відносин. У свою чергу, суб'єкти міжнародного права розраховують на те, що ця «норма» визнається і дотримується іншими учасниками процесу, а її порушення сприймається ними ж як неприпустиме» [1, с. 62].

Загально визнано, що обов'язкова сила договірних і звичаєвих норм однакова; можливі випадки, коли договірна норма скасовує звичаєву і навпаки [2, с. 58]. У процесі дослідження міжнародно-правового встановлення радянсько-чехословацького кордону у період Другої світової війни постає питання про колізію права договірного і права звичаєвого у практиці міжнародних та міждержавних відносин середини ХХ століття.

СРСР у період Другої світової війни у своїй зовнішньополітичній діяльності спирався на аргументи не лише договірного, але й звичаєвого міжнародного права. Перша половина ХХ ст., і насамперед в роки Другої світової війни, – особливий період не тільки у плані змін у Європі та світі, але і в царині міжнародного права. Статут ООН сформулював нові норми міжнародного права, які суттєво відрізнялися від того права, що існувало у першій половині ХХ ст. Зміни були настільки кардинальними, що спеціалісти почали вести мову про старе і нове міжнародне право. У працях юристів-міжнародників радянської школи найбільш повно цю концепцію розвинув Г. Тункін. Західну ж концепцію

процесу творення нового міжнародного права заклав американський професор А. Нусбаум. Для методики досліджень відповідних процесів вказаного періоду, на думку В. Макаруча, особливо важливим є врахування того, що: а) важливі інститути старого і нового міжнародного права суттєво відрізнялися зокрема в питаннях оцінки правомірних (і заборонених) норм поведінки своїх суб'єктів; б) «перехідна» епоха давала змогу правомірно застосовувати як норми старого права, так і нового; в) практично всі суб'єкти міжнародно-правових відносин намагалися у власних інтересах використовувати як старі, так і нові правові можливості, надані правом перехідного періоду; г) завдання політиків і дипломатів полягало в обґрунтуванні правомірності дій своїх держав на міжнародній арені з урахуванням вищезазначених обставин. [1, с. 66].

Виходячи з доктрини інтертемпорального права, слід відзначити, що інститути старого міжнародного права мали значний вплив на конкретну практику вирішення питання про міжнародно-правове закріплення територіальних змін у східній Європі. На думку І. Адамчука під час дослідження цих процесів необхідно зробити певні суттєві зауваження. Слід вказати, що старе міжнародне право в принципі допускало набуття титулу на територію шляхом деbeatції (завоювання, підкорення); формально визнавало аргумент права націй на самовизначення, але ніколи повною мірою не абсолютизувало його; засуджувало агресивні війни, але так ніколи і не спромоглося чітко провести межу між «забороненими» агресивними війнами і «дозволенними», виправдовуваними захистом національних інтересів; допускало практично необмежені силові засоби тиску на сторону – контрагента (включаючи реторсії, репресалії і навіть пряму військову блокаду, але без формального оголошення війни) [3, с.5-6].

Принцип непорушності європейських міждержавних кордонів став міжнародно-правовою нормою лише в результаті підписання відомих Гельсінських угод у 1975 році. До того часу європейські кордони розглядалися практично усіма діючими суб'єктами міжнародного права як наслідок диктату гурту країн-переможців на Версальській конференції, а не як самодостатня величина. При цьому визнавалося, що їх зміна може здійснюватися навіть без застосування сили зацікавленою стороною, у певних випадках – навіть без її формального втручання, виключно на основі спільної доброї волі так званих Великих Держав.

З точки зору В. Макарчука, у міжнародних відносинах 1918–1939 рр. виразно простежувалися принаймні дві тенденції, дві практики, два «звичаї». Країни, задоволені рішеннями Версальської мирної конференції (Великобританія, Франція, США), наполягали на непорушності існуючих кордонів та суворій обов'язковості версальської системи міжнародних договорів для всіх суб'єктів міжнародного права, включаючи держави, які зазнали поразки у світовій війні та були вимушені прийняти продиктовані умови післявоєнного миру [4, с. 142].

Разом з тим під тиском Німеччини, Угорщини, Італії так звані Великі Держави цілком допускали на практиці не лише саму можливість зміни існуючих європейських кордонів (Мюнхен, Віденські арбітражі), а й проведення таких змін під тиском прямої загрози силою, всупереч волі зацікавленої сторони [4, с. 142].

Французький історик міжнародного права Ж. Барьєті справедливо писав, що: «після Локарно в Європі існували два види кордонів: західні кордони, які зобов'язувалися поважати,

і східні, що (як це таємно визнавалося) можуть бути переглянуті» [5, с. 204].

Друга група держав, очолена Німеччиною, Японією і Італією, аніскільки не сумнівалася у своєму праві на встановлення «справедливих» кордонів, відмінних від тих, що склалися у світі та в Європі. Як пише В. Макарчук, «не тільки погроза силою, а й пряме застосування сили, як це було для прикладу, у випадку окупації Карпатської України угорськими військами, внаслідок постійних зусиль саме цієї групи держав стали сумною практикою, правовим звичаєм європейських і світових міжнародних відносин. Жодна держава світу, – продовжує автор, – не протестувала, наприклад, проти Мюнхенської оборудки щодо розчленування Чехословаччини чи Віденських арбітражів. Недвозначні порушення «сучасного» міжнародного права сприймалися тогочасними політиками як своєрідна міжнародно-правова норма» [4, с. 142]. Це в свою чергу впливало і на договірне право. Саме передвоєнна Німеччина своєю практичною дипломатією створювала для СРСР міжнародно-правові передумови для воз'єднання українських земель.

До прийняття Атлантичної хартії 14 серпня 1941 р. навіть провідні держави антигітлерівської коаліції Великобританія та США не ставили під сумнів своє «право» силою зброї взяти під контроль необхідні їм території. Але вже в цей період СРСР отримав підтримку своїх інкорпораційних зусиль з боку Тимчасового уряду ЧСР, який офіційний Лондон не визнавав аж до липня 1941 р. «Прийшовши до висновку, що СРСР буде рано чи пізно втягнутий у війну, – пише Дж. Корбел, – Бенеш уникав будь-якого незграбного руху, який міг би образити Москву. Більше того, одночасно прийшовши до висновку, що

майбутня чехословацька безпека вимагатиме сильної Росії, буде відіграватиме впливову роль в Центральній Європі, він відчував потребу в спільному чехословацько-російському кордоні. За тиждень до початку війни він сказав Майському: «Після війни ми повинні стати прямими і постійними сусідами. Це також один із уроків Мюнхена» [6, р. 171-172]. Що ж стосується Підкарпатської Русі, то для політиків свого оточення президент сформулював проблему так: «або ми будемо мати її, або – як наш сусід – попросять її вони, і у нас не виникне заперечень». [7, с. 505].

Відзначимо, що починаючи з Тегеранської конференції (1943 р.), радянські дипломати перестають посилалися на інститути старого міжнародного права. Нове міжнародне право поступово стало визнавати право націй на самовизначення як норму *jus cogens*. До 1939 р. це право визнавалося лише в тому випадку, якщо таке визнання відповідало національним інтересам окремих держав.

Не можемо не погодитися з думкою деяких дослідників про те, що під час Другої світової війни не були належним чином висвітлені питання радянсько-чехословацьких відносин, а саме: «ранні 1939–1941 рр.» радянсько-чехословацькі консультації з питання про майбутню долю Закарпатської України, переговори Е. Бенеша зі Сталіним наприкінці 1943 р., чинник тиску на чехословацький уряд українців Пряшівщини, які у березні 1945 р. приймали рішення про воз'єднання з УРСР [8, с. 156].

Першим міждержавним документом, укладеним УРСР після надання республіці права зовнішніх відносин у лютому 1944 р., став договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну. Він складений у трьох примірниках (російською, українською і словацькою мовами) і підписаний 29 червня 1945 р. Згідно зі

Статтею 1 Договору «кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 р., стають (із внесеними змінами), кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою республікою згідно карти, яка додається» [9, с.1176-1178].

В.Макарчук звертає увагу на те, що коли уряд Великобританії висловив своє здивування тим, що радянська сторона здійснила цей крок без консультації із союзниками, і висунув вимогу про те, що «всі територіальні зміни в Європі повинні бути відкладені до остаточного мирного урегулювання», Кремль відповів, що радянсько-чехословацька угода прийнята «з ініціативи уряду Чехословаччини і ґрунтується на вільній згоді і добрій волі зацікавлених сторін, і до цього випадку не може бути застосоване правило про відтермінування укладення таких угод до остаточного мирного урегулювання» [10, с. 47].

Позиція ж США була дещо іншою. В червні 1945 р. американці з власної ініціативи в документі, призначеному для «внутрішнього» користування, визнали народне волевиявлення в Закарпатській Україні повноцінним «плебісцитом» [11, р. 516].

8 травня 1946 р. в Ужгороді було підписано протокол-опис державного кордону між СРСР і ЧСР, демаркованого представниками двох держав протягом листопада 1945 р. – квітня 1946 р. Цей та деякі пізніші радянсько-чехословацькі демаркаційні документи визначають і сучасну лінію проходження українсько-словацького кордону на місцевості [12, с.89]. Вони закріплені в положеннях пункту 2 ст. 1 розділу 1 Договору між Україною та Словацькою Республікою про спільний державний кордон, підписаного в Братиславі 14

жовтня 1993 р., і ратифікованого Верховною Радою України 15 липня 1994 р. Цей договір набув чинності 2 грудня 1994 р.[13].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що для вирішення питання про міжнародно-правові підстави встановлення радянсько-чехословацького кордону існували такі умови: 1) визнання Великими Державами 250 тис. підписів під Маніфестом Народна Рада Закарпатської України повноцінним волевиявленням відповідно до вимог норм нового міжнародного права, яке активно у цей час зароджувалось; 2) зацікавленість ЧСР у допомозі СРСР для вирішення питань з облаштування кордонів із сусідами (особливо з Німеччиною); 3) зацікавленість СРСР у сильній ЧСР, яка мала б стати провідником значного впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Стосовно характеру зміни західного кордону СРСР на ділянці з ЧСР, то його слід визнати легальним, оскільки: 1) він був встановлений на основі норм діючого на той час міжнародного права; 2) договір про встановлення спільного кордону був відповідним чином ратифікований; 3) ні у сторін договору, ні у третіх держав не виникло заперечень щодо його легітимності.

Список використаних джерел

1. Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження / С. В. Макарчук – К.: Атіка, 2007. – 368 с.
2. Международное право / отв. ред. Г.И. Тункин. – М.: Юридическая литература, 1974. – 592 с.
3. Адамчук І.Г. Міжнародно-правове визнання державного кордону України з Румунією та Чехословаччиною (1939-1947 рр.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01/ Адамчук Ігор Григорович. – Л., 2010. – 101 с.

4. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). Монографія/ Макарчук В. С. – К.: Атіка, 2004. – 348 с.
5. Variety J. et Droz Y. Republique de Weimar et regime Hitlerien. 1918/1945.– Paris, 1973.– P.41; Цит. За: Європа ХХ века: проблемы мира и безопасности. – С, 46.
6. Korbel J. Twentieth Century Czechoslovakia: the meanings of it's History. – New York: Columbia University Press, 1977. – 356 p.
7. Kren J. V emigracy: Zapadni Zahranicni Odboj 1939-1949. – Praga: Nase Vojsko, 1969.
8. Барановська Н.М., Макарчук О.Г. Карпато-українське питання в радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2866/1/28.pdf>.
9. Sbirka zakonu a narizeni republiky Ceskoslovenske, s. 81/1946. Praha 1947.
10. Макарчук В. Входження Закарпатської України до складу УРСР (1939–1945 рр.): історико-правові аспекти // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1 (12). – С. 39–48.
11. Foreign Relations of the United States. 1945. Vol. IV. Europe. – Washington: United States Government Printing Office, 1968.– 832 p.
12. Вовканич І.І. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. / І.І. Вовканич // Закарпаття в складі Чехословаччини. Проблеми відродження і національного розвитку. – Ужгород: УжДУ. –1999. – С. 84–96.
13. Закон України №113/94-ВР від 15.07.94 р. «Про ратифікацію Договору між Україною та Словацькою Республікою про спільний Державний кордон» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/703_002